

वृद्ध आणि बदलते सामाजिक परिमाण

डॉ. राजेंद्र बगाटे¹ & डॉ. सुनील भारोडकर²

गोषवारा :

जागतिक स्तरावर तसेच भारतीय समाजामध्ये लोकसंख्यात्मक रचनेत झपाट्याने बदल होत असून वृद्ध लोकसंख्या लक्षणीय प्रमाणात वाढत आहे (United Nations, 2019). वैद्यकीय प्रगती, जीवनमानातील सुधारणा आणि सरासरी आयुर्मानात झालेली वाढ यांमुळे वृद्धत्व हा आज केवळ वैयक्तिक जीवनाचा टप्पा न राहता एक महत्त्वाचा सामाजिक प्रश्न बनला आहे (WHO, 2002). बदलत्या सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक आणि तांत्रिक परिस्थितीत वृद्धांचे जीवन अनेक नव्या आव्हानांना सामोरे जात आहे (Rajan, 2010). पारंपरिक समाजरचनेत वृद्धांना सन्मान, सुरक्षितता आणि निर्णयप्रक्रियेत महत्त्वाचे स्थान मिळत होते; मात्र आधुनिक काळात संयुक्त कुटुंबपद्धतीचा ऱ्हास, शहरीकरण, औद्योगिकीकरण, स्थलांतर आणि उपयुक्ततावादी मूल्यव्यवस्थेमुळे वृद्धांचे सामाजिक स्थान बदलत चालले आहे (Desai & Dubey, 2012). 'वृद्ध आणि बदलते सामाजिक परिमाण' हा संशोधन निबंध वृद्धत्वाच्या या बदलत्या वास्तवाचे समाजशास्त्रीय विश्लेषण करण्याचा प्रयत्न करतो. या अभ्यासामध्ये वृद्धत्वाची संकल्पना, कुटुंबव्यवस्थेतील परिवर्तन, आर्थिक असुरक्षितता, आरोग्य व मानसिक आरोग्याच्या समस्या, एकाकीपणा, सामाजिक बहिष्करण तसेच शासकीय धोरणांची भूमिका यांचा सखोल विचार करण्यात आलेला आहे. वृद्धांना केवळ आश्रित किंवा निष्क्रिय घटक म्हणून न पाहता समाजाच्या अनुभवसंपन्न आणि मूल्याधिष्ठित घटक म्हणून पाहण्याची गरज या निबंधातून अधोरेखित केली आहे. हा निबंध दुय्यम स्रोतांवर आधारित असून पुस्तके, संशोधन लेख, शासकीय अहवाल आणि समाजशास्त्रीय अभ्यासांचा आधार घेण्यात आलेला आहे. वृद्धांच्या जीवनातील आव्हाने आणि संधी या दोन्ही पैलूंचा समतोल विचार करून वृद्ध-संवेदनशील समाजरचनेची आवश्यकता अधोरेखित करणे हा या अभ्यासाचा मुख्य उद्देश आहे. वृद्धांचा सन्मान, सामाजिक समावेशन आणि सन्मानजनक जीवनमान ही केवळ नैतिक बाब नसून सुदृढ आणि समतावादी समाजनिर्मितीसाठी आवश्यक अट आहे, असा निष्कर्ष या निबंधातून मांडण्यात आला आहे.

प्रमुख शब्द : वृद्ध; सामाजिक स्थान; कुटुंबव्यवस्थेतील परिवर्तन; सामाजिक बहिष्करण; संयुक्त कुटुंबपद्धती; एकाकीपणा.

¹ सहायक प्राध्यापक / शैक्षणिक संयोजक, बहुविद्याशाखीय अभ्यास विद्याशाखा, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

² सहायक प्राध्यापक / शैक्षणिक संयोजक, मानव्यविद्या आणि सामाजिकशास्त्रे विद्याशाखा, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

प्रस्तावना :

समाज हा सतत परिवर्तनशील असतो आणि या परिवर्तनाच्या प्रक्रियेत समाजातील प्रत्येक घटकावर त्याचा परिणाम होत असतो (Giddens, 2013). लोकसंख्येची वयोमर्यादेनुसार रचना ही समाजाच्या सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक स्वरूपावर प्रभाव टाकणारी महत्त्वाची बाब आहे. आजच्या काळात वृद्ध लोकसंख्या वाढणे ही जागतिक पातळीवरील एक महत्त्वाची लोकसंख्यात्मक घटना ठरली आहे (United Nations, 2020). संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या अहवालानुसार जगातील वृद्धांची संख्या सातत्याने वाढत असून विकसनशील देशांमध्ये ही वाढ अधिक वेगाने होत आहे (UNFPA, 2017). भारतासारख्या देशात, जिथे पारंपरिक कुटुंबव्यवस्था, सामाजिक मूल्ये आणि परंपरा यांना विशेष महत्त्व आहे, तेथे वृद्धत्वाचा प्रश्न अधिक गुंतागुंतीचा बनलेला आहे (Dandekar, 1996).

भारतीय समाजात परंपरेने वृद्धांना अत्यंत मानाचे स्थान देण्यात आले आहे. कुटुंबातील वृद्ध आणि वडीलधारी व्यक्ती निर्णयप्रक्रियेत महत्त्वाची भूमिका बजावत असत (Shah, 1998), सामाजिक आणि नैतिक मार्गदर्शन करत आणि सांस्कृतिक परंपरांचे संवर्धन करत असत. वृद्धत्व म्हणजे अनुभव, शहाणपण आणि सामाजिक अधिकार यांचे प्रतीक मानले जात होते. मात्र आधुनिक काळात औद्योगिकीकरण, शहरीकरण, शिक्षणाचा प्रसार, स्त्रियांचा रोजगारातील सहभाग आणि विभक्तकुटुंब पद्धतीचा विस्तार यांमुळे ही पारंपरिक रचना मोठ्या प्रमाणावर बदलली आहे (Desai, 2010). परिणामी वृद्धांची कुटुंबातील आणि समाजातील भूमिका पुनःपरिभाषित होताना दिसते.

निवृत्ती, उत्पन्नाचा अभाव, वाढती महागाई, आरोग्यावरील खर्च आणि सामाजिक सुरक्षिततेचा अभाव या कारणांमुळे अनेक वृद्ध आर्थिक असुरक्षिततेला सामोरे जात आहेत (Rajan & Kumar, 2003). त्याचबरोबर कुटुंबातील सदस्यांचे स्थलांतर, व्यस्त जीवनशैली आणि पिढ्यान्-पिढ्यांतील मूल्यभेद यांमुळे वृद्धांमध्ये एकाकीपणा, नैराश्य आणि असुरक्षिततेची भावना वाढताना दिसते (HelpAge India, 2018). तंत्रज्ञानाच्या झपाट्याने होणाऱ्या विकासामुळे निर्माण झालेली डिजिटल दरी ही वृद्धांसाठी आणखी एक आव्हान ठरली आहे.

या पार्श्वभूमीवर वृद्धत्वाचा प्रश्न केवळ कल्याणकारी योजनांपुरता मर्यादित न राहता व्यापक समाजशास्त्रीय विश्लेषणाची गरज निर्माण करतो. वृद्धांच्या समस्या या वैयक्तिक स्वरूपाच्या नसून त्या सामाजिक संरचनेशी निगडित आहेत. त्यामुळे वृद्धत्वाकडे सामाजिक प्रश्न म्हणून पाहणे आवश्यक ठरते. 'वृद्ध आणि बदलते सामाजिक परिमाण' या विषयाचा अभ्यास करताना वृद्धांचे जीवन विविध सामाजिक परिमाणांच्या संदर्भात समजून घेण्याचा प्रयत्न या निबंधात करण्यात आलेला आहे.

हा संशोधन निबंध वृद्धत्वाच्या बदलत्या सामाजिक संदर्भांचे विश्लेषण करतो आणि वृद्धांना सन्मानजनक, सुरक्षित आणि सक्रिय जीवन मिळावे यासाठी समाज, कुटुंब आणि शासन यांच्या भूमिकेचा विचार करतो. बदलत्या सामाजिक वास्तवात वृद्धांच्या अनुभवांचे मोल ओळखून त्यांना समाजाच्या मुख्य प्रवाहात सामावून घेणे ही काळाची गरज आहे. या दृष्टीने हा

अभ्यास वृद्धत्वाची सामाजिक समज वाढवण्यास आणि वृद्ध-संवेदनशील समाजरचना घडवण्यास उपयुक्त ठरेल, अशी अपेक्षा व्यक्त करण्यात येते.

संशोधनाचे उद्देश :

1. समकालीन सामाजिक-आर्थिक व सांस्कृतिक परिवर्तनांच्या पार्श्वभूमीवर वृद्धत्वाच्या सामाजिक परिमाणांचे विश्लेषण करणे.
2. पारंपरिक व आधुनिक कुटुंबव्यवस्थांमध्ये वृद्धांच्या सामाजिक स्थानातील परिवर्तनांचा तुलनात्मक अभ्यास करणे.
3. वृद्धांच्या आर्थिक स्थितीचा त्यांच्या सामाजिक स्थान, स्वावलंबन व जीवनमानावर होणारा परिणाम विश्लेषित करणे.
4. वृद्धांच्या शारीरिक व मानसिक आरोग्य समस्यांचा त्यांच्या सामाजिक सहभाग व सामाजिक समावेशनावर होणारा प्रभाव अभ्यासणे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत संशोधन निबंध हा प्रामुख्याने दुय्यम स्रोतांवर आधारित गुणात्मक स्वरूपाचा अभ्यास आहे. हा अभ्यास करण्यासाठी विविध समाजशास्त्रीय पुस्तके, संशोधन लेख, राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय जर्नल्स, शासकीय अहवाल, जनगणना अहवाल तसेच स्वयंसेवी संस्थांच्या प्रकाशित अभ्यासांचा आधार घेण्यात आलेला आहे. उपलब्ध साहित्याच्या चिकित्सक व तुलनात्मक विश्लेषणाच्या आधारे वृद्धत्वाच्या सामाजिक वास्तवाचे आकलन करण्याचा प्रयत्न या संशोधनात करण्यात आला आहे. संशोधन पद्धतीच्या दृष्टीने वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक या दोन्ही पद्धतींचा अवलंब करण्यात आला आहे. पारंपरिक आणि समकालीन समाजरचनांची तुलना करून वृद्धांच्या सामाजिक स्थानातील बदल स्पष्ट करण्यात आले आहेत. या संशोधनात वृद्धत्वाशी संबंधित समाजशास्त्रीय सिद्धांतांचा सैद्धांतिक चौकट म्हणून उपयोग करण्यात आला आहे. क्रियाशीलता सिद्धांत, विस्थापन सिद्धांत, सातत्य सिद्धांत आणि आधुनिकीकरण सिद्धांत यांच्या आधारे वृद्धांच्या सामाजिक भूमिकेतील बदलांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. या सिद्धांतांच्या साहाय्याने वृद्धत्वाच्या समस्यांकडे केवळ वैयक्तिक नव्हे तर सामाजिक प्रक्रियेचा भाग म्हणून पाहण्याचा दृष्टिकोन विकसित करण्यात आला आहे. प्रस्तुत संशोधन वृद्धत्वाच्या सामाजिक परिमाणांचे व्यापक आकलन करून देईल आणि पुढील क्षेत्रीय संशोधनासाठी एक सशक्त आधार निर्माण करेल, अशी अपेक्षा व्यक्त करण्यात येते.

वृद्धत्वाची संकल्पना :

वृद्धत्व ही केवळ जैविक प्रक्रिया नसून ती सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक आणि मानसिक परिमाणांनी घडवलेली एक व्यापक संकल्पना आहे (Bengtson & Settersten, 2016). मानवी जीवनचक्रातील बाल्य, तरुणावस्था, प्रौढावस्था यांनंतर येणारा हा टप्पा समाजाच्या रचनेनुसार आणि मूल्यव्यवस्थेनुसार वेगवेगळ्या अर्थानी समजला जातो. जैविक

दृष्टिकोनातून वृद्धत्व म्हणजे शारीरिक क्षमतांमध्ये घट, आरोग्यविषयक मर्यादा आणि कार्यक्षमतेतील कमीपणा असा अर्थ लावला जातो; मात्र समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून वृद्धत्व म्हणजे सामाजिक भूमिकांमध्ये बदल, अधिकार व जबाबदाऱ्यांचे पुनर्वाटप आणि सामाजिक स्थानातील परिवर्तन अशी प्रक्रिया मानली जाते (Phillipson, 2013).

समाजात वृद्धत्वाची व्याख्या निश्चित करणारे घटक काळानुसार बदलत गेले आहेत. पारंपरिक समाजात वृद्धत्वाला सन्मान, अनुभव आणि शहाणपण यांचे प्रतीक मानले जात होते. वृद्ध व्यक्ती कुटुंबातील मार्गदर्शक, मध्यस्थ आणि निर्णयकर्ते म्हणून ओळखल्या जात असत. आधुनिक समाजात मात्र कार्यक्षमतेवर आधारित मूल्यव्यवस्था, वेगवान जीवनशैली आणि तांत्रिक प्रगती यांमुळे वृद्धत्वाला अनेकदा अवलंबित्व, निष्क्रियता आणि भार अशी नकारात्मक छटा प्राप्त झाली आहे. त्यामुळे वृद्धत्वाची सामाजिक समज अधिक गुंतागुंतीची बनली आहे.

वृद्धत्वाची संकल्पना समजून घेताना सामाजिक अपेक्षा आणि भूमिकांचा विचार करणे आवश्यक ठरते. निवृत्ती, उत्पन्नाचा अभाव, कुटुंबातील अधिकार कमी होणे आणि सामाजिक सहभागातील मर्यादा यांमुळे वृद्ध व्यक्तींच्या ओळखीमध्ये बदल घडून येतो. अनेक वेळा हा बदल वृद्धांच्या आत्मसन्मानावर आणि मानसिक आरोग्यावर परिणाम करणारा ठरतो. त्यामुळे वृद्धत्व ही केवळ वयाची अवस्था नसून सामाजिक अनुभवांची एक विशिष्ट रचना आहे, असे म्हणता येते.

आजच्या बदलत्या सामाजिक संदर्भात वृद्धत्वाकडे सक्रिय वृद्धत्व या संकल्पनेतून पाहण्याची गरज अधोरेखित केली जाते. या दृष्टिकोनानुसार वृद्ध व्यक्तींनी आरोग्य, सहभाग आणि सुरक्षितता या तिन्ही घटकांच्या माध्यमातून समाजात सक्रिय राहावे, असा विचार मांडला जातो (WHO, 2002). वृद्धत्वाची ही सकारात्मक संकल्पना वृद्धांना समाजाच्या मुख्य प्रवाहात सामावून घेण्यास मदत करणारी ठरते.

वृद्धत्वावरील समाजशास्त्रीय सैद्धांतिक चौकट :

वृद्धत्वाचा अभ्यास केवळ जैविक किंवा वैद्यकीय दृष्टिकोनातून न करता समाजशास्त्रीय सैद्धांतिक चौकटीतून करणे अत्यंत आवश्यक आहे, कारण वृद्धत्व ही एक सामाजिक निर्मिती मानली जाते. समाजातील सामाजिक रचना, मूल्यव्यवस्था, भूमिका-वाटप, सत्ता-संबंध आणि आर्थिक व्यवस्था यांमध्ये होणाऱ्या बदलांचा थेट परिणाम वृद्धांच्या सामाजिक स्थितीवर होत असतो. त्यामुळे वृद्धत्व समजून घेण्यासाठी विविध समाजशास्त्रीय सिद्धांतांचा आधार घेणे आवश्यक ठरते. संरचनात्मक-प्रकार्यवादी सिद्धांतानुसार समाज हा परस्परावलंबी घटकांचा एक संघटित समूह असतो. या दृष्टिकोनातून वृद्धत्वाकडे पाहताना, वृद्ध व्यक्ती समाजातील विशिष्ट भूमिका पार पाडतात आणि त्या भूमिकांमध्ये बदल झाल्यास सामाजिक संतुलनावर परिणाम होतो, असे मानले जाते. निवृत्तीनंतर वृद्धांची उत्पादक भूमिका कमी होत असली, तरी अनुभव, सल्ला आणि मूल्यसंवर्धन यांद्वारे ते समाजासाठी महत्त्वपूर्ण कार्य करतात. मात्र आधुनिक समाजात या भूमिकांचे अवमूल्यन झाल्याने वृद्धांचे सामाजिक स्थान दुर्बल झाले आहे. वियोग सिद्धांतानुसार वृद्धत्वाच्या प्रक्रियेत वृद्ध व्यक्ती आणि समाज यांच्यात परस्पर वियोग होतो, असा युक्तिवाद मांडतो. या सिद्धांतानुसार वृद्ध व्यक्ती हळूहळू सामाजिक

भूमिकांपासून दूर जातात आणि समाजही त्यांना दुय्यम स्थान देऊ लागतो. तथापि, हा सिद्धांत वृद्धत्वाना नैसर्गिक आणि अपरिहार्य वियोग मानतो (Cumming & Henry, 1961), ज्यावर आधुनिक समाजशास्त्रात टीका करण्यात आली आहे, कारण हा दृष्टिकोन वृद्धांच्या क्षमतेकडे दुर्लक्ष करतो. याच्या विरोधात क्रियाशीलता सिद्धांत वृद्धांनी शक्य तितका सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक सहभाग टिकवून ठेवणे आवश्यक असल्याचे प्रतिपादन करतो (Havighurst, 1963). या सिद्धांतानुसार वृद्धांचे समाधान, मानसिक स्वास्थ्य आणि सामाजिक समावेशन हे त्यांच्या सक्रिय सहभागावर अवलंबून असते. समाजाने वृद्धांसाठी सहभागाच्या संधी उपलब्ध करून दिल्यास वृद्धत्व अधिक अर्थपूर्ण आणि सन्मानजनक ठरू शकते. संघर्ष सिद्धांत वृद्धत्वाकडे सत्ता, आर्थिक संसाधने आणि असमानता यांच्या दृष्टीने पाहतो (Phillipson, 1982). या सिद्धांतानुसार आर्थिक संसाधनांवर नियंत्रण असलेल्या गटांकडे सत्ता केंद्रीत होत असल्याने वृद्ध, विशेषतः आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल वृद्ध, वंचित ठरतात. पेन्शन, आरोग्यसेवा आणि सामाजिक सुरक्षा यांतील असमान प्रवेश ही सामाजिक संघर्षाचीच परिणती आहे, असे या दृष्टिकोनातून स्पष्ट होते. प्रतीकात्मक परस्परसंवाद सिद्धांत वृद्धत्वाच्या सामाजिक अर्थनिर्मितीवर भर देतो. समाजात वृद्धांविषयी असलेली प्रतिमा, रूढी आणि लेबलींग यांचा वृद्धांच्या आत्मओळखीवर मोठा परिणाम होतो (Blumer, 1969). 'भार', 'निष्प्रयोज्य' किंवा 'आश्रित' अशी लेबले वृद्धांच्या सामाजिक सहभागाला मर्यादा घालतात आणि त्यांच्या आत्मसन्मानावर प्रतिकूल परिणाम करतात. आधुनिक काळात जीवनक्रम दृष्टिकोन वृद्धत्वाच्या अभ्यासात महत्त्वाचा ठरतो. या दृष्टिकोनातून वृद्धत्व हे आयुष्याच्या संपूर्ण प्रवासाशी जोडलेले असते आणि बालपण, तरुणपण व प्रौढावस्थेतील अनुभव वृद्धत्वाच्या गुणवत्तेला आकार देतात. त्यामुळे वृद्धत्वाकडे एक गतिशील आणि प्रक्रियात्मक अवस्था म्हणून पाहिले जाते. एकूणच, वृद्धत्वावरील समाजशास्त्रीय सैद्धांतिक चौकट ही बहुआयामी आहे. विविध सिद्धांत वृद्धत्वाच्या वेगवेगळ्या पैलूंवर प्रकाश टाकतात. या सर्व सैद्धांतिक दृष्टिकोनांचा समन्वय साधून वृद्धत्वाचा अभ्यास केल्यास वृद्धांच्या समस्या, संधी आणि सामाजिक स्थान अधिक सखोलपणे समजून घेता येते.

पारंपरिक व आधुनिक कुटुंबव्यवस्थांतील वृद्धांचे सामाजिक स्थान :

भारतीय समाजरचनेत कुटुंबव्यवस्थेला ऐतिहासिकदृष्ट्या अत्यंत महत्त्वाचे स्थान लाभले आहे. परंपरागत भारतीय कुटुंबव्यवस्था ही संयुक्त कुटुंबपद्धतीवर आधारित होती, या व्यवस्थेत वृद्धांना केवळ कुटुंबातील सदस्य म्हणून नव्हे, तर अनुभव, शहाणपण आणि संस्कारांचे वाहक म्हणून सन्मानाचे स्थान दिले जात असे. कुटुंबातील निर्णयप्रक्रियेत वृद्धांचा सहभाग महत्त्वाचा असे; त्यांचा शब्द अंतिम मानला जात असे. त्यामुळे वृद्धांचे सामाजिक, मानसिक आणि भावनिक आरोग्य कुटुंबव्यवस्थेमुळे सुरक्षित राहायचे (Shah, 1998). मात्र, बदलत्या सामाजिक-आर्थिक प्रक्रियांमुळे भारतीय कुटुंबव्यवस्थेचे स्वरूप झपाट्याने बदलत आहे. औद्योगिकीकरण, शहरीकरण, शिक्षणाचा प्रसार, रोजगारासाठी स्थलांतर, स्त्रियांचा कार्यक्षेत्रातील सहभाग आणि पाश्चात्य जीवनमूल्यांचा प्रभाव यांमुळे संयुक्त कुटुंबपद्धतीचे विघटन होऊन विभक्त कुटुंबपद्धतीचा विस्तार झाला आहे. या बदलांचा थेट परिणाम वृद्धांच्या जीवनावर होताना दिसतो (Desai & Dubey, 2012). विभक्त कुटुंबात वृद्धांसाठी जागा, वेळ आणि सहानुभूती कमी पडत असल्याचे अनेक अभ्यासांतून स्पष्ट झाले आहे.

कुटुंबातील सदस्यांची व्यस्त जीवनशैली, कामाचा ताण आणि वैयक्तिक आकांक्षा यांमुळे वृद्धांकडे दुर्लक्ष होण्याची शक्यता वाढली आहे.

पूर्वी वृद्धांची जबाबदारी ही नैसर्गिक आणि नैतिक कर्तव्य मानली जात होती; परंतु आधुनिक कुटुंबव्यवस्थेत ही जबाबदारी अनेकदा ओझे म्हणून पाहिली जाते. वृद्धांचे शारीरिक आजार, आर्थिक अवलंबित्व आणि वाढती आरोग्यसेवा खर्च यांमुळे कुटुंबातील ताणतणाव वाढताना दिसतात. परिणामी, वृद्धांना मानसिक असुरक्षितता, एकटेपणा, उपेक्षा आणि कधी कधी कुटुंबातील हिंसाचारालाही सामोरे जावे लागते. कुटुंबात असूनही 'सामाजिक एकाकीपण' ही वृद्धांची मोठी समस्या ठरत आहे (HelpAge India, 2017). कुटुंबव्यवस्थेतील बदलांमुळे वृद्धांची भूमिका देखील बदलली आहे. पूर्वी निर्णयकर्ते आणि मार्गदर्शक असलेले वृद्ध आज अनेकदा निर्णयप्रक्रियेबाहेर ढकलले जातात. आधुनिक तंत्रज्ञान, डिजिटल व्यवहार आणि बदलती सामाजिक मूल्ये यांमुळे वृद्धांना स्वतःला अप्रासंगिक वाटू लागते. याचा परिणाम त्यांच्या आत्मसन्मानावर आणि मानसिक आरोग्यावर होतो. विशेषतः वृद्ध महिलांच्या बाबतीत ही स्थिती अधिक गंभीर आहे (Dreze & Sen, 2013), कारण पतीच्या निधनानंतर त्या आर्थिक व सामाजिक दृष्ट्या अधिक असुरक्षित ठरतात. तसेच, ग्रामीण व शहरी कुटुंबव्यवस्थेतील वृद्धांच्या स्थितीतही भिन्नता आढळते. ग्रामीण भागात संयुक्त कुटुंबपद्धतीचे काही अंशी अस्तित्व टिकून असले तरी आर्थिक दारिद्र्य आणि स्थलांतरामुळे वृद्धांची उपेक्षा वाढत आहे. शहरी भागात अणुकुटुंबांचे प्रमाण अधिक असल्याने वृद्ध अनेकदा एकटे राहतात किंवा वृद्धाश्रमांकडे वळतात. वृद्धाश्रम ही संकल्पना कुटुंबव्यवस्थेतील अपयशाचे प्रतीक मानली जाते, कारण ती वृद्धांच्या पारंपरिक कुटुंबाधारित सुरक्षिततेला आव्हान देते.

तथापि, बदलत्या कुटुंबव्यवस्थेच्या पार्श्वभूमीवर काही सकारात्मक बदलही दिसून येतात. शिक्षित आणि संवेदनशील कुटुंबांमध्ये वृद्धांच्या आरोग्य, सन्मान आणि स्वायत्ततेबाबत जागरूकता वाढत आहे. काही कुटुंबे वृद्धांना निर्णयस्वातंत्र्य देऊन, त्यांच्या अनुभवांचा सन्मान राखून, भावनिक आधार देण्याचा प्रयत्न करत आहेत. तरीही, एकूणच पाहता कुटुंबव्यवस्थेतील बदलांनी वृद्धांच्या सामाजिक सुरक्षिततेसमोर गंभीर आव्हाने उभी केली आहेत. म्हणूनच, वृद्ध आणि कुटुंबव्यवस्था यांचे नाते हे केवळ भावनिक नसून सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक घटकांवर आधारित आहे. बदलत्या सामाजिक परिमाणांच्या संदर्भात कुटुंबव्यवस्थेची पुनर्रचना करताना वृद्धांच्या गरजा, अधिकार आणि सन्मान यांचा समतोल राखणे अत्यावश्यक ठरते. अन्यथा, वृद्धांचे जीवन हे कुटुंबात असूनही असुरक्षित आणि एकाकी बनण्याची शक्यता नाकारता येत नाही.

वृद्धत्व आणि बदलते सामाजिक-आर्थिक व सांस्कृतिक परिमाण :

समकालीन काळात सामाजिक-आर्थिक व सांस्कृतिक परिवर्तनांची गती वेगवान झाली आहे. शिक्षणाचा प्रसार, रोजगाराच्या संधी, स्त्रियांचा सार्वजनिक क्षेत्रातील सहभाग, उपभोगप्रधान संस्कृती आणि व्यक्तिकेंद्री जीवनशैली यांमुळे समाजातील मूल्यसंस्थांमध्ये आमूलाग्र बदल झाले आहेत. या बदलांमुळे वृद्धत्वाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोनही बदललेला दिसून

येतो. पूर्वी वृद्धत्व हे अनुभव, सन्मान आणि सामाजिक प्रतिष्ठेचे प्रतीक मानले जात असे; मात्र आजच्या स्पर्धात्मक आणि वेगवान जीवनात वृद्धत्व अनेकदा अवलंबित्व, निष्क्रियता आणि सामाजिक उपेक्षेची जोडले जाते. सामाजिक संवाद कमी होणे, परंपरागत भूमिका नष्ट होणे आणि आधुनिक जीवनशैलीशी जुळवून न घेता येणे यांमुळे वृद्ध सामाजिकदृष्ट्या दुय्यम ठरत असल्याचे चित्र समोर येते.

वृद्धांची आर्थिक स्थिती आणि सामाजिक स्थान :

वृद्धांच्या जीवनमानावर सर्वाधिक प्रभाव टाकणारे परिमाण म्हणजे आर्थिक परिमाण होय. आर्थिक सुरक्षितता ही वृद्धांच्या सामाजिक स्थान, आत्मसन्मान, स्वावलंबन आणि सामाजिक सहभाग यांची मूलभूत अट आहे (Rajan, 2010). बदलत्या सामाजिक-आर्थिक संरचनेत वृद्धांचे उत्पन्नाचे स्रोत मर्यादित होत चालले असून त्याचा थेट परिणाम त्यांच्या दैनंदिन जीवनावर आणि सामाजिक अस्तित्वावर होताना दिसतो. निवृत्तीनंतर नियमित उत्पन्नाचा अभाव, वाढती महागाई, आरोग्यखर्च आणि कुटुंबातील आर्थिक अवलंबित्व यांमुळे वृद्ध आर्थिकदृष्ट्या असुरक्षित बनत आहेत (Bloom et al., 2011). परंपरागत ग्रामीण समाजात वृद्ध शेती, पशुपालन किंवा कौटुंबिक व्यवसायात सक्रिय सहभागी असत. त्यामुळे वृद्धांचे आर्थिक योगदान टिकून राहत असे. मात्र औद्योगिकीकरण, यांत्रिकीकरण आणि कृषी अर्थव्यवस्थेतील बदलांमुळे वृद्धांची उत्पादक भूमिका कमी झाली आहे. शहरी भागात निवृत्तीचे वय निश्चित झाल्याने वृद्धांना औपचारिक रोजगारातून बाहेर पडावे लागते. परिणामी, अनेक वृद्ध आर्थिकदृष्ट्या निष्क्रिय ठरतात, ज्यामुळे त्यांच्या स्वावलंबनावर मर्यादा येतात. वृद्धांच्या आर्थिक स्थितीचा त्यांच्या सामाजिक स्थानावरही मोठा प्रभाव दिसून येतो. आर्थिकदृष्ट्या सक्षम वृद्धांना कुटुंब आणि समाजात निर्णयस्वातंत्र्य, सन्मान आणि सुरक्षितता अधिक प्रमाणात मिळते. त्याउलट आर्थिकदृष्ट्या अवलंबित वृद्धांना अनेकदा दुर्लक्ष, उपेक्षा आणि असुरक्षिततेला सामोरे जावे लागते. आर्थिक अवलंबित्वामुळे वृद्धांचे मत कुटुंबातील निर्णयप्रक्रियेत कमी महत्त्वाचे ठरते, ज्यामुळे त्यांचा आत्मसन्मान कमी होतो (Dandekar, 1996).

वृद्ध महिलांची आर्थिक स्थिती ही अधिक चिंताजनक आहे. अनेक वृद्ध महिलांनी आयुष्यभर गृहिणी म्हणून काम केलेले असल्यामुळे त्यांच्याकडे स्वतंत्र उत्पन्नाचे साधन नसते. पतीच्या निधनानंतर निवृत्तीवेतन किंवा वारसाहक्काबाबत अडचणी निर्माण होतात. त्यामुळे वृद्ध महिला आर्थिक, सामाजिक आणि मानसिक दृष्ट्या अधिक असुरक्षित ठरतात (UN Women, 2018). ग्रामीण भागातील विधवा वृद्ध महिलांना दारिद्र्य, सामाजिक उपेक्षा आणि आरोग्यसेवांचा अभाव यांना तोंड द्यावे लागते. वाढता आरोग्यखर्च हा वृद्धांच्या आर्थिक समस्यांचा केंद्रबिंदू आहे. वयोमानानुसार दीर्घकालीन आजार, औषधोपचार, तपासण्या आणि काळजीवाहक यांचा खर्च वाढतो. आरोग्यविमा किंवा सामाजिक सुरक्षा योजनांचा लाभ सर्व वृद्धांपर्यंत पोहोचत नसल्यामुळे अनेक वृद्धांना स्वतःची बचत खर्च करावी लागते किंवा कुटुंबावर आर्थिकदृष्ट्या अवलंबून राहावे लागते. यामुळे वृद्धांचे आर्थिक स्वातंत्र्य मर्यादित होते. शासकीय पातळीवर वृद्धांसाठी विविध सामाजिक सुरक्षा योजना राबविल्या जात असल्या तरी त्यांची अंमलबजावणी आणि प्रभाव मर्यादित असल्याचे आढळते. निवृत्तीवेतन, वृद्धापकाळ निवृत्ती योजना, मोफत किंवा सवलतीच्या आरोग्यसेवा या योजना वृद्धांच्या आर्थिक सुरक्षिततेसाठी महत्त्वाच्या असल्या तरी त्यांची रक्कम अपुरी आणि प्रक्रिया गुंतागुंतीची असल्यामुळे अनेक वृद्ध वंचित राहतात. विशेषतः ग्रामीण आणि

अशिक्षित वृद्धांना या योजनांचा लाभ घेण्यात अडथळे येतात. आर्थिक असुरक्षिततेचा थेट परिणाम वृद्धांच्या सामाजिक सहभागावर होतो. आर्थिक अडचणींमुळे वृद्ध सामाजिक कार्यक्रम, धार्मिक उपक्रम किंवा समुदायातील उपक्रमांपासून दूर राहतात. खर्चाची भीती, आत्मगौरवाचा अभाव आणि अवलंबित्वाची भावना यांमुळे वृद्ध सामाजिकदृष्ट्या एकाकी होतात. परिणामी, आर्थिक परिमाण हे वृद्धत्वाच्या सामाजिक परिमाणांशी घट्टपणे जोडलेले असल्याचे स्पष्ट होते. म्हणूनच, वृद्धांच्या समस्यांचा अभ्यास करताना आर्थिक परिमाणाकडे दुर्लक्ष करता येणार नाही. वृद्धांना आर्थिक स्वावलंबन, सामाजिक सुरक्षा आणि सन्मानजनक जीवनमान देण्यासाठी कुटुंब, समाज आणि शासन यांचा समन्वित प्रयत्न आवश्यक आहे. आर्थिकदृष्ट्या सुरक्षित वृद्धच सामाजिकदृष्ट्या सक्रिय आणि सशक्त राहू शकतात, ही बाब बदलत्या सामाजिक परिमाणांच्या संदर्भात विशेष महत्त्वाची ठरते.

वृद्धांचे शारीरिक व मानसिक आरोग्य आणि सामाजिक सहभाग :

वृद्धत्वासोबत शारीरिक आजार, अशक्तपणा आणि दीर्घकालीन रोग यांचे प्रमाण वाढते. यासोबतच मानसिक आरोग्याच्या समस्या जसे की नैराश्य, एकटेपणा, चिंता आणि आत्मगौरवाचा अभाव या वृद्धांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर आढळतात. या आरोग्य समस्यांचा थेट परिणाम त्यांच्या सामाजिक सहभागावर होतो (WHO, 2017). सार्वजनिक कार्यक्रमांपासून दूर राहणे, सामाजिक संपर्क कमी होणे आणि समाजातून अलगावाची भावना निर्माण होणे हे वृद्धांच्या सामाजिक समावेशनात अडथळा ठरते. आरोग्यसेवांचा अभाव, कुटुंबातील दुर्लक्ष आणि सामाजिक आधाराच्या कमतरतेमुळे वृद्ध सामाजिकदृष्ट्या अधिक एकाकी बनतात. परिणामी, वृद्धत्व हे केवळ शारीरिक नव्हे तर सामाजिक अपंगत्वात परिवर्तित होत असल्याचे चित्र दिसून येते.

वृद्धांचे आरोग्य हे त्यांच्या जीवनमानाचे आणि सामाजिक समावेशनाचे महत्त्वपूर्ण परिमाण आहे. वाढत्या वयाबरोबर शारीरिक क्षमतांमध्ये घट, दीर्घकालीन आजार, हालचालीतील मर्यादा आणि औषधांवरील अवलंबित्व वाढत जाते. मधुमेह, उच्च रक्तदाब, हृदयरोग, संधिवात, दृष्टी व श्रवण समस्या हे वृद्धांमध्ये सामान्यपणे आढळणारे आजार आहेत. या आजारांचा केवळ शारीरिकच नव्हे तर सामाजिक जीवनावरही प्रतिकूल परिणाम होतो. आरोग्यसेवांपर्यंत पोहोच ही वृद्धांसाठी एक मोठी समस्या ठरते. ग्रामीण भागात आरोग्य सुविधा अपुऱ्या असणे, आर्थिक मर्यादा आणि वाहतूक अडचणी यामुळे वृद्धांना नियमित उपचार मिळणे कठीण जाते. शहरी भागात सुविधा तुलनेने अधिक असल्या तरी खर्चिक उपचार, खासगी रुग्णालयांवरील अवलंबित्व आणि विम्याचा अभाव या अडचणी वृद्धांच्या जीवनात ताण निर्माण करतात. मानसिक आरोग्य हा वृद्धांच्या आयुष्यातील अत्यंत दुर्लक्षित पण गंभीर विषय आहे. निवृत्ती, सामाजिक भूमिका कमी होणे, जोडीदाराचा मृत्यू, शारीरिक आजार आणि कुटुंबातील दुर्लक्ष यामुळे वृद्धांमध्ये नैराश्य, चिंता, असुरक्षिततेची भावना आणि एकाकीपणा वाढतो. अनेक वेळा मानसिक समस्या 'वयाचा भाग' म्हणून दुर्लक्षित केल्या जातात, परिणामी योग्य उपचार मिळत नाहीत. सामाजिक संवाद, कुटुंबाचा आधार, सामूहिक उपक्रम आणि भावनिक समजूतदारपणा हे वृद्धांच्या मानसिक आरोग्यासाठी

अत्यंत आवश्यक घटक आहेत. ज्येष्ठ नागरिक संघटना, वृद्धांसाठीचे विरंगुळा केंद्र, योग, ध्यान आणि सांस्कृतिक उपक्रम यांमधून वृद्धांना मानसिक समाधान मिळू शकते.

एकाकीपणा, दुर्लक्ष आणि सामाजिक बहिष्करण :

बदलत्या सामाजिक संरचनेत वृद्धांसमोरील सर्वात गंभीर आव्हान म्हणजे एकाकीपणा. कुटुंबातील सदस्यांची व्यस्तता, स्थलांतर आणि तुटलेले सामाजिक संबंध यामुळे वृद्ध व्यक्ती मानसिक व भावनिकदृष्ट्या एकाकी पडतात. सामाजिक संवादाचा अभाव हा वृद्धांच्या आत्मसन्मानावर आणि जीवनावरील विश्वासावर परिणाम करतो. दुर्लक्ष ही समस्या केवळ कौटुंबिक पातळीवरच नव्हे तर सामाजिक पातळीवरही दिसून येते. सार्वजनिक धोरणे, शहरी नियोजन आणि सामाजिक कार्यक्रमांमध्ये वृद्धांच्या गरजांकडे पुरेसे लक्ष दिले जात नाही. परिणामी वृद्ध व्यक्ती सामाजिक प्रवाहाच्या कडेला ढकलल्या जातात. सामाजिक बहिष्करणामुळे वृद्धांना आपले मत मांडण्याच्या संधी कमी मिळतात. निर्णयप्रक्रियेत सहभाग नसणे, उपयुक्ततेची भावना कमी होणे आणि अवलंबित्वाची जाणीव वाढणे यामुळे वृद्धांचे सामाजिक स्थान अधिक दुर्बल होते (Victor et al., 2005).

शासकीय धोरणे, कायदे आणि वृद्ध कल्याण :

भारतात वृद्धांच्या कल्याणासाठी विविध शासकीय धोरणे आणि कायदे अस्तित्वात आहेत. ज्येष्ठ नागरिकांसाठी पेन्शन योजना, आरोग्य विमा, वृद्धाश्रम अनुदान आणि सामाजिक सुरक्षा योजना यांचा उद्देश वृद्धांना आर्थिक व सामाजिक आधार देणे हा आहे. 'पालक आणि ज्येष्ठ नागरिकांचे पालनपोषण व कल्याण अधिनियम' हा कायदा वृद्धांच्या हक्कांचे संरक्षण करण्याच्या दृष्टीने महत्त्वाचा आहे (Government of India, 2007). तथापि, धोरणांची अंमलबजावणी प्रभावी नसणे, माहितीचा अभाव आणि प्रशासकीय अडचणी यामुळे अनेक वृद्ध या योजनांचा लाभ घेऊ शकत नाहीत (HelpAge India, 2020). त्यामुळे धोरणे अधिक सर्वसमावेशक, सुलभ आणि वृद्ध-केंद्रित असणे आवश्यक आहे.

निष्कर्ष :

प्रस्तुत संशोधनाच्या अभ्यासातून हे स्पष्ट होते की वृद्धत्व हा केवळ जैविक किंवा वैयक्तिक आयुष्याचा टप्पा नसून तो सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक व संरचनात्मक घटकांशी निगडित अशी एक गुंतागुंतीची सामाजिक प्रक्रिया आहे. औद्योगिकीकरण, शहरीकरण, अणुकुटुंबपद्धती, स्थलांतर आणि बदलती मूल्यव्यवस्था यांमुळे वृद्धांचे पारंपरिक सामाजिक स्थान लक्षणीयरीत्या दुर्बल झाले आहे. संयुक्त कुटुंबव्यवस्थेत मिळणारी सामाजिक सुरक्षितता, भावनिक आधार व निर्णयप्रक्रियेतली भूमिका आधुनिक कुटुंबरचनेत कमी झाल्याचे दिसून येते. आर्थिक सुरक्षिततेचा अभाव, निवृत्तीनंतर उत्पन्न मर्यादित होणे आणि वाढते आरोग्यखर्च यांमुळे वृद्धांचे स्वावलंबन व सामाजिक सहभाग घटत आहे. त्याचबरोबर शारीरिक आजार, मानसिक ताण, नैराश्य व सामाजिक एकाकीपणा यांमुळे वृद्धत्व अनेकदा सामाजिक अपंगत्वात परिवर्तित होत असल्याचे आढळते. शासकीय धोरणे अस्तित्वात असली तरी त्यांची प्रभावी अंमलबजावणी व वृद्ध-केंद्रित दृष्टिकोनाचा

अभाव ही मोठी मर्यादा ठरते. म्हणूनच वृद्धांना भार न समजता अनुभवसंपन्न व समाजासाठी उपयुक्त घटक म्हणून पाहणे आवश्यक आहे. वृद्धांचे सन्मानजनक जीवनमान, सामाजिक समावेशन व सुरक्षितता सुनिश्चित करणे ही समतावादी व मानवी मूल्यांवर आधारित समाजनिर्मितीसाठी अनिवार्य बाब आहे, असा ठोस निष्कर्ष या अभ्यासातून समोर येतो.

संदर्भ :

- Bengtson, V. L., & Settersten, R. A. (2016). Handbook of theories of aging (3rd ed.). Springer Publishing Company.
- Bloom, D. E., Canning, D., & Fink, G. (2011). Implications of population ageing for economic growth. *Oxford Review of Economic Policy*, 26(4), 583–612. <https://doi.org/10.1093/oxrep/grq038>
- Blumer, H. (1969). Symbolic interactionism: Perspective and method. University of California Press.
- Bryman, A. (2012). Social research methods (4th ed.). Oxford University Press.
- Cowgill, D. O. (1974). The aging of populations and societies. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 415(1), 1–18.
- Creswell, J. W. (2014). Research design: Qualitative, quantitative, and mixed methods approaches (4th ed.). SAGE Publications.
- Cumming, E., & Henry, W. E. (1961). Growing old: The process of disengagement. Basic Books.
- Dandekar, K. (1996). The elderly in India. Sage Publications.
- Desai, S. (2010). Gender scripts and age at marriage in India. *Demography*, 47(3), 667–687.
- Desai, S., & Dubey, A. (2012). Caste in 21st century India: Competing narratives. *Economic and Political Weekly*, 46(11), 40–49.
- Drèze, J., & Sen, A. (2013). An uncertain glory: India and its contradictions. Penguin Books.
- Giddens, A. (2013). Sociology (6th ed.). Polity Press.
- Government of India. (2007). The Maintenance and Welfare of Parents and Senior Citizens Act, 2007. Ministry of Law and Justice.
- Government of India. (2011). National Social Assistance Programme (NSAP): Guidelines. Ministry of Rural Development.
- Havighurst, R. J. (1963). Successful aging. *The Gerontologist*, 1(1), 8–13.
- HelpAge India. (2017). Elder abuse in India. HelpAge India Publications.

- HelpAge India. (2018). Status of elderly in India. HelpAge India Publications.
- HelpAge India. (2020). Ageing in India: Challenges and solutions. HelpAge India Publications.
- NSSO. (2016). Elderly in India: Social consumption survey. National Sample Survey Office, Government of India.
- Parsons, T. (1951). The social system. Free Press.
- Phillipson, C. (1982). Capitalism and the construction of old age. Macmillan.
- Phillipson, C. (2013). Ageing. Polity Press.
- Rajan, S. I. (2010). Population ageing and health in India. Centre for Enquiry into Health and Allied Themes (CEHAT).
- Rajan, S. I., & Kumar, S. (2003). Living arrangements among Indian elderly: New evidence from National Family Health Survey. *Economic and Political Weekly*, 38(1), 75–80.
- Shah, A. M. (1998). The family in India: Critical essays. Orient Longman.
- UNFPA. (2017). Caring for our elders: Early responses—India ageing report. United Nations Population Fund.
- United Nations. (2019). World population ageing 2019. United Nations, Department of Economic and Social Affairs.
- United Nations. (2020). World population prospects 2020. United Nations.
- UN Women. (2018). Turning promises into action: Gender equality in the 2030 agenda. United Nations Entity for Gender Equality.
- Victor, C. R., Scambler, S. J., Bond, J., & Bowling, A. (2005). The prevalence of loneliness among older people. *Ageing & Society*, 25(3), 357–375. <https://doi.org/10.1017/S0144686X04003332>
- World Health Organization. (2002). Active ageing: A policy framework. WHO.
- World Health Organization. (2017). Mental health of older adults. WHO.

Publisher's Note: *The views and opinions expressed in this article are solely those of the author(s) and do not necessarily reflect those of the publisher, editors, or the editorial board.*